

Fra heterotopier til medborgerskap

Inger Marie Lid og Trygve Wyller

Hvordan former og formes vi av de rommene som faktisk finnes, og hvordan kan de mange former for praksis som er fremstilt i denne boken, selv bidra til mer medborgerskap og sosiale rettigheter? Dette er utfordringer som handler om både politikk og etikk. Denne boken har handlet mest om det etiske, men implikasjonene for det politiske og for nye former for medborgerskap er innlysende. Ved avrundingen er det viktig å se utenfor rommene og åpne noen perspektiver på hva romlig (heterotopisk) praksis kan bety for spørsmålet om hva medborgerskap er og bør være.

Utgangspunktet er det helt enkle: Bokens hovedtema er hvordan nye former for romlige fellesskap skapes når fremmede er inne og grensene mellom gjest og vert destabiliseres. Om det nå handlet om fremmede nonner som drev sykehus, ikke-kristne og irregulære flyktninger midt i et kirkebygg, funksjonshemmede i høymessen eller sykehjemsbeboere med demens som veksler mellom sine ulike rom, det handler om ett tema: Det er ikke nok å beskrive selve rommet, vi må se menneskene inne i rommene, hva de gjør og hvordan de kan være dypt forbundne med hverandre.

De forskjellige kapitlene har gitt sine ulike perspektiver på bokens hovedtema. Men hvordan kan vi koble denne analysen av de romlige, kroppslige og dypt forbundne konkrete møtene med verden utenfor? Boken viser hvordan romlig praksis kan ha normativ betydning. Vi kan få øye på en politisk betydning dersom vi løfter blikket litt lenger opp og knytter forbindelsen mellom de lokale og spesifikke studiene i denne boken og noen mer overgripende faglige diskusjoner.

Grenseløst medborgerskap

I boken *Citizens without Frontiers* (2012) argumenterer den ledende forskeren på medborgerskap, Engin Isin, for at forskeren må se på flyktninger som politiske subjekter. Det viktigste er ikke å se på flyktninger som mennesker som passerer grenser. Viktigst er at en flyktning er et menneske som handler politisk, fordi flyktningen bryter med den etablerte orden og skaper en ny. Dette politiske mennesket handler med hele kroppen og hele livet og tegner noe nytt, utenfor det etablerte, det nasjonale, det sosiale og det kulturelt forventede. Derfor kaller Isin dem *Citizens without frontiers*, borgere uten grenser. Han vet selvsagt at det finnes grenser, og at man ikke får pass bare ved å se bort fra dem. Men Isins poeng er at medborgerskap er en politisk handling, der det å få anerkjennelse følger av en politisk kamp. Eller sagt på en annen måte: Man må kreve sin rett i et rom der man egentlig ikke hadde noen rett til å være: Medborgerskapet må være uten grenser, altså må det gjelde også utover en nasjonalstats grenser, som også Hannah Arendt så innflytelsesrikt argumenterte for allerede i 1951 i boken *The Origins of Totalitarianism* (Arendt 2004). Her hevder hun at mennesker *som* mennesker har en rett til å ha rettigheter, og at denne retten best kan forvaltes og forsvares gjennom å ivareta at alle har mulighet til å leve i velordnede samfunn.

Tilsvarende argumenterer den britiske forskeren Kim Knott, som var en av de første til å diskutere rom og religion i en internasjonal sammenheng. I en nyere artikkel er hun opptatt av flyktninger og rom. Det er lett å tenke seg, sier Knott, at man bare skal ha fokus på de nye som kommer til et sted: hvordan flyktningene tilpasser seg den kulturen de kommer til, og hvordan de også bringer med seg og vedlikeholder sin gamle. Dette kaller Knott (2010) for «diaspora space». Diaspora er den engelske betegnelsen på den kulturen og det stedet der man slår seg ned i eksil og venter på å kunne reise tilbake til det tapte hjemlandet. Man er både fremmed og bofast på en og samme tid.

Både Isin og Knott skriver om bevegelser og steder langt borte fra våre norske byer. Men det kan være at det først er når vi ser oss selv i dette internasjonale speilet, at vi faktisk oppdager mer av hva vi er og hva vi gjør. Å ta plass i et fremmed rom og å handle, praktisere og erfare hvordan noe nytt blir til, det er ikke bare et lokalt fenomen. Dette «diaspora space» er en del av noe mye større og er politisk på en ny måte. Det er nettopp ved å være fremmede i samme rom at vi kan være politiske, gjøre medborgerskap og danne nye identiteter.

Vårt spørsmål i forlengelsen av Isin og Knott og de diskusjonene om medborgerskap er dette: Kan det ikke tenkes at alle disse litt mindre spektakulære praksisene som er beskrevet i denne boken, også kan tolkes som et slags universelt medborgerskap? Det høres ut som et selvmotsigende spørsmål fordi hvis det er noe våre case viser, så er det nettopp at grenser finnes. Men våre case viser også at det nye skjer inne i de rommene som etableres gjennom nye praksiser, og at det er møtene, relasjonene og praksisene inne i det nye heterotopiske rommet som skal utforskes og fortolkes. Det er her medborgerskapet skapes, om vi skal følge Isin og Knott. Dette vil si at de svært lite spektakulære praksisene vi har fremstilt i denne boken, kanskje er litt mer spektakulære enn de kan virke som ved første øyekast.

Isin (og Knott) er del av den teoretiske retningen som kalles post-koloniale studier. Det post-koloniale innebærer en slags 180 graders endring av selve tilnærmingen til alle dem som tidligere er blitt kalt «fremmede» og gjort til objekter for kunnskapsinteresser. Den post-koloniale vendingen endrer tolkningen av den fremmede fra objekt til subjekt. Det skal bli slutt på å be om unnskyldning for å være fremmed på et nytt sted (Isin), og det er på tide å se på den fremmede i diasporaen (Knott) som en like legitim deltaker som den bofaste. Sett i denne sammenhengen, kan man si at bokens analyser forsøker å gjøre også de ulike ganske alminnelige praksisene til deler av den samme post-koloniale vendingen. Det handler om fremmede med krav på å bli behandlet som politiske subjekter i Isins betydning av dette uttrykket. Retten til et handlingsrom er en universell rett sammen med retten til å tilhøre et fellesskap. Hvis vi er enige om å anerkjenne dette, endres også forholdet mellom fremmed og hjemmehørende.

T.H. Marshall (1992) innførte uttrykket «social citizenship», og med det mente han at medborgerskap forutsatte at alle borgere hadde del i fellesskapsverdier og materielle goder. I ettertid er Marshall kritisert for ikke å ta høyde for sosial ulikhet. Sosial ulikhet er blant vår tids største utfordringer både globalt, på nasjonalstatsnivå og lokalt i byer og lokalsamfunn. I bokens kapitler diskuterer vi medborgerskap nettopp med sikte på å utforske hvordan ulikheter kommer til uttrykk på nye måter og dermed også utfordrer medborgerskap som ideal. Tanken om sosialt medborgerskap var en viktig forutsetning for utviklingen av den moderne velferdsstaten. Men i dag ser vi at det nettopp er dette idealet som utfordres av trusler om sosial ulikhet, ekskludering og synlig fattigdom.

Dette betyr at en av utfordringene når det gjelder medborgerskap i dag, er å gi (bokstavelig talt) rom for nye utforminger av det Isin og Nielsen (2008) kalte «acts of citizenship». Med det tenkte de seg at det reelle medborgerskapet – der hvor mennesker faktisk har innflytelse over sine liv – oppstår gjennom helt bestemte praksiser der medborgerskap skapes og praktiseres. Bidragene i denne boken er i denne sammenhengen fremstillinger av at møter, relasjoner og sansende nærvær av fremmede og ikke-fremmede i samme rom kan være viktige former for handlinger som utvikler nye former for medborgerskap og anerkjennelse.

I innledningskapittelet viste vi til den britisk-australske filosofen Sara Ahmeds advarsel mot det hun kaller «fetisjering» av fremmede. Med fetisjering mener Ahmed at vi ser på noen av de menneskene vi møter som absolutt fremmede, som så fremmede at vi ikke klarer å se at vi og de har noe felles som mennesker. Denne formen for radikal fremmedgjøring av den andre er grunnlaget for ekskludering og avvising. Men, hevder Ahmed, vi er ikke fremmede for andre mennesker i en så radikal forstand. I det øyeblikket andre kommer nær, er vi bundet til hverandre med kropp, sansninger, blikk, hørsel og følelser, vi deler rommet helt konkret.

Med dette mener Ahmed selvsagt ikke å idyllisere situasjonen. Å si til en person som sitter i et låst mottakssenter i Hellas at det ikke finnes fremmede, er å likne med et overgrep. Dagens Europa og dagens amerikanske politikk slik den gjennomføres av Donald Trump, sikter mot å styrke den tanken at noen er så fremmede at de burde bli der de er, og ikke noen gang tenke på å komme til «oss». Men mange av kapitlene i denne boken viser samtidig hvordan det etiske og det normative får nye dybder når de «andre» ikke fetisjeres, men blir medmennesker som former «oss», like mye som vi former «dem». Frykt for det fremmede i oss og utenfor oss hindrer nærhet og samspill. Med stor avstand mennesker imellom risikerer vi å miste den etiske fordringen som ikke er til å overse når vi er i samme rom. Når fremmede holdes på avstand, kan mange beholde et bilde av seg selv som gjestfrie og vennlige.

Ved derimot å fokusere på det som skjer av praksiser i de heterotopiske rommene, ser vi en fordring, en normativitet som vokser frem, og som kan erfares som glimt av en grunnleggende felles menneskelighet. Det er denne fordringen som er etisk og som stammer fra rommene i utkanten, som vi mener har betydning for hvordan vi forstår medborgerskap og ikke minst grunnlaget for medborgerskap. Medborgerskap som praksis bygger på erkjennelsen av at mennesker på grunnleggende vis ikke er fremmede for hverandre.

Denne erkjennelsen er nødvendig å framheve fordi det juridiske og det velferdsstatlige medborgerskap ikke kan romme og bidra til det medborgerskap der vi kan ivareta og ivaretar liv. Dette skyldes at disse praksisene er regulert av politiske beslutninger som balanserer hensynet til enkeltpersoner mot hensynet til et mer abstrakt allment fellesskap. I slike vurderinger må noen ganger ivaretakelsen av konkrete enkeltmennesker vike. I demokratiet blir det slik at flertallets vilje kan medføre ekskludering av enkeltmennesker.

Vi har sett en endring i form av økt demokratisering og inkludering i land som Norge, samtidig som de borgerne som ikke er statsborgere med rettigheter, ikke får ta del i demokratisering og velferdsøkning. Men heller ikke denne demokratiseringen om likeverd, er alltid så enkel å praktisere. I innledningskapittelet siterte vi Kirsten Simonsen, som hevder at all praksis er romlig praksis (Simonsen, 2010). Hun sier videre at gjennom romlige praksiser skapes beboelige steder. Det forfatterne i denne boken har tematisert, er at det også må gjennomtenkes *hvem* stedene skal være beboelige for, og hva beboelige steder betyr for borgere som er likeverdige som mennesker, men samtidig svært forskjellige i behov og evner.

Å skulle ivareta behovene til for eksempel et barn i et samtalerom, på et mikronivå, krever en faglig kompetanse, men *også* en innsikt i hva som er på spill i den konkrete situasjonen, og hvordan den praksis som foregår i rommet kan gjøre nettopp dette rommet beboelig for de som skal kunne være i rommet, altså barna.

På et makronivå har vi sett i utviklingen av velferdsstaten og økningen av Vestens rikdom at godene ikke er kommet alle borgere til del i like stor grad. Sosiale og økonomiske ulikheter mellom mennesker har økt, både innenfor landegrenser og på et globalt nivå. Dette utfordrer verdier som gjestfrihet på nye måter fordi velstandsøkningen ikke kan ses isolert i en global verden. Når flyktninger reiser nordover, er det også en konsekvens av at verden er et sted som tilhører alle, og som skal være beboelig for alle. Når noen steder ikke er beboelige, vil det derfor måtte merkes på den måten at ubeboelige steder blir forlatt, og menneskene som levde der, må finne nye steder å leve på.

Medborgerskap i nye heterotopiske rom

Rom som relasjonell praksis, er altså et av bokens sentrale argumenter, men hva kjennetegner de rommene og de romlige praksisene som har vært beskrevet i

boken? I løpet av de siste årene har det skjedd en bevegelse fra avklarte og hierarkiske maktforhold til uavklarte og utfordrede maktstrukturer. I stedet for at middelaldrende menn med statsborgerskap, jobb, helse og familie i orden er de som bestemmer, utfordres regimene av dem som før har vært utenfor. For eksempel har det vært slik innenfor helsesektoren at leger og pleiere har hatt makt over praksiser. I dag skal pasientene tas med på beslutninger og ha innflytelse over sitt dagligliv når dette leves i en institusjon som et sykehjem.

Innenfor funksjonshemmingsfeltet er det i dag inkludering og likeverd som gjelder som politikk og verdigrunnlag. Store institusjoner for særomsorg er stort sett avviklet, og de fleste mennesker som før var institusjonalisert, lever i dag i lokalsamfunn. Et sterkt behov for å bedre levekårene til dem som bodde i institusjoner motiverte denne gjennomgripende forandringen, som fikk konsekvenser for svært mange menneskers liv og lokalsamfunns praktiseringer av medborgerskap.

I vår vestlige historie har nasjonalstatens grenser vært en regulerende faktor, som nå utfordres av nyankomne flykninger. Vi kan forsøke å bruke termen «gjest» og dermed opprettholde forståelsen av rommet som vårt eget, men det holder ikke helt. Etter andre verdenskrigs katastrofer innså FN at rettigheter må være knyttet til det enkelte menneske som menneske og ikke som statsborger i et land. Statsborgerskap gir beskyttelse, men slik beskyttelse er også mennesker uten statsborgerskap i behov av.

Heterotopi heller enn utopi

Analysene av heterotopier, de andre stedene, er analyser av steder som er reelle. De finnes, de er ikke utopier. Som analytisk begrep kan heterotopi vise at de stedene vi har regnet som våre, er i stadig endring. Endringene kommer ikke innenfra, men like gjerne og kanskje i større grad utenfra, fra fremmede og fra perspektiver som er fremmede. Nye mennesker kommer til og helt bokstavelig talt finner rom, et handlingsrom for å kunne leve som borgere sammen med andre borgere. Når dette gir friksjon, skyldes det særtrekk ved selve stedet som *sted*. Det skiller seg fra tidskategorien og er eksklusivt på den måten at to ting ikke kan være på samme sted samtidig uten at det blir trengsel. Rom kan deles og blir delt av nye mennesker og på nye måter. Men rom er også en knapphetsressurs, to mennesker kan ikke sitte på samme stol samtidig uten at den ene

sitter på den andre. En kvinne som sitter i en trapp ved en t-baneinngang og tigger, opptar helt konkret et rom og et sted, som da ikke kan brukes av andre. På samme måte er det med rom som deles. Når vi bruker et rom, for eksempel et sykehjemsrom, et kirkerom eller et byrom, bruker vi det på en måte som også preger dette rommet.

På samme måte gjelder det for den som planlegger et rom. Når man lager en benk, tenker man på hvem som skal sitte på benken. Når man bygger rom, er det noen brukere av rommene en har i tankene. Så skjer det at noen trenger seg inn i rommene utenfra, som fremmede. Da oppstår en kamp om rommene og om makten til å bestemme hvilke rom som skal finnes, og hvordan de skal finnes. Nonnene som etablerte katolske sykehus i Norge, kom fra en praksis hvor denne formen for etablering av større omsorgsinstitusjoner var mer vanlig enn i Norge på den tiden, men samtidig kom de i en tidsperiode hvor også samfunnet etablerte liknende praksiser. Det religiøst forankrede sykehuset ble oppfattet som fremmed, men de pasientene som ble en del av det, opplevde verdifull profesjonalitet. En ansatt på sykehjem må utvikle kompetanse om hvordan mange av pasientene kan tilhøre minst to forskjellige rom samtidig. Det normativt nødvendige er å anerkjenne begge rommene og å trene seg til å se på denne to- eller tredobbelte fremmedheten som en trening i det å tilhøre mange rom på en gang. Det er også en del av den felles menneskelighet.

Det radikale ved eksemplene i denne boken er kanskje å se på dem på samme måte som Isin ser på migranter. Den normativiteten som vokser frem av praksiser der vi deler rom, er en forpliktende etisk fordring, og derfor mener vi at det ligger til rette for å tolke og utvikle medborgerskap som et handlingsimperativ også i mange av de rommene som er satt i sentrum i denne boken.

Bokens analyser har vist at medborgerskap ikke er et entydig begrep, men i stedet er til forhandling. Anerkjennelse av nye medborgere er et resultat av nye innsikter, hvor de som har vært regnet som fremmede og utenfor, regnes som en del av et kulturelt og menneskelig mangfold, som en del av et større fellesskap, et «jeg» i et større «vi». Men heller ikke de nye mangfoldspraksisene er friksjonsfrie. Kvinner er ikke lenger regnet som fremmede i de fleste rom, men det finnes fremdeles rom hvor kvinner sjelden har likeverdig adgang. Bostedsløse er ofte vurdert som uønskede av de som for eksempel haster gjennom en togstasjon for å komme videre, på jobb eller hjem etter jobb. En person som bare sitter på en benk eller på et fortau, er i veien og blir ikke sett som en av «oss».

Å være fremmed og å være inkludert er både politiske og etiske kategorier, og det er romlige kategorier. Men i tillegg handler det også om følelsen av å være delaktig i et samfunn, av å være inkludert eller ekskludert. Den følelsesmessige dimensjonen ved medborgerskapet er tatt opp gjennom fenomenologiske analyser i flere av bokens kapitler. Vi kan ikke møte andre uten å være følelsesmessig engasjert på en eller annen måte. Både Ahmed og Nussbaum peker på at vi knyttes til de andre gjennom emosjoner, men også at avvisning og ekskludering bygger på følelser, som må bearbeides og imøtegås.

I Nussbaums bok *Political emotions* argumenterer hun nettopp for at reelt medborgerskap ikke kan skapes kun gjennom lovgivning og praktiske innretninger alene. Følelsene må, sier hun, tas på alvor også i politiske kontekster, fordi politiske følelser ligger til grunn også for ekskluderende mekanismer. Når borgere i Vestens nasjonalstater blir reddet av å se flyktninger i båter over Middelhavet, er redsel en følelse som kanskje ikke bunner i en opplevelse av at «de» ikke tilhører et større «vi», men som nettopp bunner i en ikke-bevisst erkjennelse, en intuitiv erkjennelse av at vi alle hører sammen i et større «vi».

Vi lever i en tid der nye fremmede krever og forventer å ta del i tryggere rom og minst likebehandling i rom som tidlige var reservert for noen utvalgte få. Vi håper vi med denne boken har bidratt med noen aspekter av den etiske fordringen som vokser frem når rom og nye deltakere utfordrer en bestående orden. Medborgerskap som en universell verdi får følger for både politikk og etikk. Men det har også daglige og hverdagslige følger for alle dem som arbeider og bor i de mer hverdagslige rommene vi har beskrevet i denne boken. Det universelle som vi mener er normativt forpliktende, vokser frem av konkrete kropp og rom og dagligdagse praktiser.

Litteratur

- Arendt, H. (2004). *The origins of totalitarianism*. New York: Schocken.
- Isin, E. F. (2012). *Citizens Without Frontiers*. New York: Bloomsbury Academic
- Isin, E. F. & Nielsen, G. (Red.) (2008). *Acts of Citizenship*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Knott, K. (2010). «Space and movement» I: Knott, K & McLoughlin, S. *Disaporas: Concepts, intersections, identities*. New York: Zed Books s.79-86.
- Marshall, T.H. & Bottomore, T. (1992). *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.

- Nussbaum, M. C. (2013). *Political emotions: why love matters for justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Simonsen, K. (2005). *Byens mange ansigter – Konstruktion af byen i praksis og fortælling*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Simonsen, K. (2010). Rumlig praksis: Konstitution af rum mellem materialitet og repræsentation, fra antologien «Vendingen mot rummet», *Slagmark*, No. 57, pp. 35–58.